

van de Tweede Engelse oorlog en... een waardebeoordeling van De Ruyter's eerste optreden als opperbevelhebber in een grote zeeslag'. De ontleding en analyse van de bewegingen der beide vloeden is kundig geschied, maar biedt buiten de curieuze solo van kapitein Willem van der Zaan geen opzienbarende nieuwe gezichtspunten. Hoewel een nauwkeurige studie van de vlagvoering door de Nederlandse en Engelse vlagofficieren nuttig is voor de identificatie van individuele schepen op Van de Veldes opmerkelijke schetsen van het gevecht, levert dit voor een beter begrip van zijn verloop en van de gebruikte tactiek toch weinig op. In grove trekken had Van Foreest zijn beeld van de slag al voorgedragen in een rede ter gelegenheid van de manifestatie '1666 Nederland ter zee 1966' (merkwaardigerwijs noch in de inleiding noch in de bibliografie vermeld). Aangevuld is zijn verslag met een menigte van diagrammen van de hand van J. F. van Dulm MWO. Ondanks het gebruik van kleuren zijn deze helaas niet altijd duidelijk genoeg, en node mist men momentopnamen met aanduiding van de positie van individuele schepen.

Is de analyse van de slag niet opzienbarend maar alleszins bruikbaar, twee grote bezwaren kleven aan dit boek als geheel. Ten eerste ontbreekt een duidelijke en alles omvattende conclusie aangaande de betekenis van de slag (politiek, strategisch, tactisch en ook persoonlijk: wat gebeurde er vervolgens met kapitein Broeder, op wiens schip tijdens de derde dag algemene dronkenschap en wanorde had geheerst?). Ten tweede meen ik, dat twee twijfelachtige vooronderstellingen ten grondslag liggen aan de bespreking van tactische ontwikkelingen. Enerzijds lijkt mij het contrast tussen strikte slaglinie en mêlee veel te strak getrokken, anderzijds is de evolutie van het tactisch denken te zeer opgehangen aan de bewoording van voorgedrukte instructies en seinboeken (zoals ook uit de keuze der bijlagen blijkt). Zoals John Creswell in zijn baanbrekende *British Admirals of the Eighteenth Century* (1972) aantoonde, was de scheiding tussen 'line' en 'chase' bepaald niet zo absoluut als tevooren als dogma werd aangenomen. Bovendien was het duidelijk dat zonder mêlee geen overtuigende overwinning behaald kon worden (men zie Kamperduin (1797), Trafalgar (1805), en voor een vergelijking met de Vierdaagse Zeeslag vooral verhelderend de 'Glorious First of June' in 1794). Toen De Ruyter op de vierde dag door de Engelse linie brak en een mêlee van enorme proporties teweegbracht, was dit geen terugval naar de tactische anarchie van weleer, maar het gebruik van een strijdmiddel dat tot de invoering van het granaatkanon actueel en onmisbaar zou blijven.

Een laatste opmerking tenslotte aangaande het besluit der commissie zeeschiedenis geen notenapparaat aan Van Foreests studie toe te voegen: dit lijkt mij, om welke reden ook gedaan, verkeerd. Geen bibliografie, hoe compleet ook, kan een nauwkeurige bronnenverantwoording vervangen, en juist waar het de reconstructie van één der meest gecompliceerde zeeslagen betreft, is een dergelijk apparaat onmisbaar.

F. J. A. Broeze

J. A. F. de Jongste, *Onrust aan het Spaarne. Haarlem in de jaren 1747-1751* (Dissertatie Leiden 1984, Hollandse historische reeks II; Amsterdam-Dieren: De Bataafsche Leeuw, 1984, 457 blz., f65,-, ISBN 90 6707 042 4).

De geschiedenis van Haarlem is zozeer verwaarloosd, dat onlangs een symposium

werd georganiseerd over de vraag hoe in deze lacune kan worden voorzien. Alleen al hierom is dit boek, waarin het verloop van de politieke en sociaal-economische crisis in de jaren 1747-1751 wordt behandeld, een welkome bijdrage. Haarlem was toen, zo lezen we, een 'stad in verval', want de twee pijlers van de stedelijke economie, de textielindustrie en de brouwerij, gingen hardhollend achteruit. Dit leidde tot verarming, emigratie, xenofobie en 'sociale desoriëntatie'. Er was ook politieke conflictstof. Het stadsbestuur werd gedomineerd door een groepje oud-burgemeesters, wat leidde tot een groeiend ongenoegen bij jongere regenten, die hun carrières geblokkeerd zagen. Tijdens de crisis kwam het protest van de burgerij tot uiting in rellen tegen rooms-katholieken in 1747, een belastingoproer in 1748 en huisplundering in 1749, en in een aantal rekestbewegingen, waarbij eisen werden voorgesteld aan de stedelijke overheid of aan de stadhouder. De wrijving tussen de regentfacties leidde eerst tot het uiteenvallen van de heersende 'correspondentie' en later tot een wetsverzetting. De protestbeweging van de burgerij vond een hoogepunt in 1750, toen 's lands soldaten nodig waren om de rust te herstellen. De schutterij speelde een cruciale rol in deze protestbeweging, en functioneren en samenstelling worden in een apart hoofdstuk behandeld.

Uitgangspunt is de hypothese dat door de specifieke sociaal-economische situatie het verloop van de crisis afweek van dat in andere Hollandse steden. De 'innerlijke samenhang tussen belastingoproer en burgerwachtbeweging' zou veel nauwer zijn geweest dan elders. Dit zou een gevolg zijn van de lage sociale status van de schutters, die in theorie aan bepaalde normen van welstand moesten voldoen, maar in feite deels werden gerecruteerd uit de arbeidersklasse. Het accent op de economische aspecten in de rekesten zou hier een gevolg van zijn.

De gedetailleerde beschrijvingen van het politieke steekspel tussen de regenten, van het functioneren van de schutterij en van de inhoud van de vele rekesten behoren tot de interessantste gedeelten van het boek. De sociaal-economische achtergrond en de vergelijkingen met andere steden komen minder uit de verf, omdat daarnaar weinig onderzoek is gedaan. De schrijver heeft bijvoorbeeld geen gebruik gemaakt van het kohier van de personele quotisatie van 1742. Hij maakt slechts melding van een onvolledig bewaarde minuut en de registers van ontvangst over 1745-1748. Het origineel is echter wel degelijk volledig bewaard. Hoe informatief deze bron is, blijkt uit het door Oldewelt uitgegeven Amsterdamse kohier. Deze bron zou veel aan het licht hebben gebracht over de sociaal-economische structuur van de verschillende stadsdelen en ondermeer het antwoord hebben gegeven op de niet gestelde vraag in hoeverre de politieke en economische elite samenvielen. En wat betreft het comparatieve aspect: Was de economische situatie in Haarlem echt zoveel slechter dan elders? Werden niet overal economische eisen gesteld door de bevolking, van wevers in Leiden tot brandersknechten in Schiedam? En kenden de andere steden geen problemen met hun schutterijen? Misschien speelde de Haarlemse schutterij trouwens alleen zo'n voorname rol omdat deze als eerste tot rekestreken was uitgenodigd. Zijn het niet juist de overeenkomsten met wat elders plaatsvond die opvallen? Dat rekesten een belangrijke bron kunnen vormen blijkt duidelijk uit deze studie, al is het jammer dat de schrijver werd afgeschrikt door de soms 'primitieve bewoordingen' en de opstellers 'geestelijk onvoldoende geoutilleerd' acht. Dit neemt niet weg dat dit fraai uitgegeven boek onze kennis over Haarlem in de veelbewogen jaren 1747-1751 vergroot, en dat het perspectieven biedt voor verder onderzoek, niet in de laatste plaats voor de bestudering van een onderstroom in de geschiedenis van

de Republiek, die we in navolging van C. J. Calhoun zouden kunnen aanduiden met 'the radicalism of tradition' (vgl. 233, 315, en vooral 219).

R. M. Dekker

H. J. Zuidervaart met medewerking van H. Hoitsma, *Een Zeeuws planetarium uit de tweede helft van de 18e eeuw* (Overdruk uit het *Archief van het Koninklijk Zeeuwsch genootschap der wetenschappen*, 1982; Middelburg: Koninklijk Zeeuwsch genootschap der wetenschappen, 1982, 69-148 blz., f16,-); *Idem, Mr. Johan Adriaen van de Perre (1738-1790). Portret van een Zeeuws regent, mecenas en liefhebber van nuttige wetenschappen* (Overdruk uit *ibidem*, 1983; Middelburg: Koninklijk Zeeuwsch genootschap der wetenschappen, 1983, 169 blz., f35,-).

In 1791 verscheen van de hand van de Middelburgse predikant H. J. Krom een *Kort ontwerp eener beschrijving van het planetarium staande in het musaeum Medio-burgense*. Daarin gaf de veelzijdige predikant een uiteenzetting over het planetarium dat in 1783 in opdracht van de Zeeuwse regent Johan Adriaen van de Perre was gebouwd (en dat nu nog steeds in het Zeeuws museum te Middelburg te bewonderen is). Krom wilde slechts een eerste indruk van het meer dan manshoge planetarium geven en kondigde aan dat een beschrijving van de technische details spoedig zou volgen.

Die beschrijving van het binnenwerk van het planetarium is echter nooit verschenen. Nu pas heeft H. J. Zuidervaart samen met H. Hoitsma Kroms belofte ingelost. Aan de beschrijving van de technische aspecten van het mechaniek gaan enkele toelichtende hoofdstukken vooraf (over de beoefening van de sterrenkunde in Zeeland, over de motieven van de opdrachtgever, over de makers, over het ontwerp en over de ontvangst van het planetarium bij tijdgenoten), terwijl de schrijvers hun betoog besluiten met een vergelijking met andere planetaria uit de achttiende eeuw.

Uit toelichting en beschrijving wordt wel duidelijk waarom de door Krom toegezegde eigentijdse technische beschrijving niet verschenen is. Heden ten dage is het Zeeuws planetarium tamelijk bijzonder, aangezien het tot de drie oudste nog functionerende planetaria in Nederland behoort, maar in de late achttiende eeuw behoorde het ondanks de imponerende ombouw in Louis XVI-stijl tot de eenvoudiger planetaria. Toen Van de Perre een beschrijving van zijn trots bezit naar de Hollandsche Maatschappij der wetenschappen in Haarlem zond ter publikatie in de *Verhandelingen*, kreeg hij zijn stuk terug met de mededeling dat de maatschappij geen reden zag tot publikatie; één van de ingeschakelde adviseurs, de Leidse hoogleraar Damen, was van oordeel dat het planetarium van Van de Perre verre inferieur was aan het planetarium van Eise Eisinga, waarvan van de hand van J. H. van Swinden een uitvoerige beschrijving was verschenen. De nu door Zuidervaart gemaakte gedetailleerde beschrijving bevestigt dat oordeel en de schrijver kan dan ook niet anders dan tot de conclusie komen dat het planetarium van zuiver regionale betekenis is geweest; een fraaie, maar niet al te bijzondere uiting van de Verlichting in Zeeland.

Aan de opdrachtgever van het planetarium, Van de Perre, heeft Zuidervaart ook een afzonderlijke studie gewijd. Van de Perre was in 1768 volkomen onverwacht benoemd tot Representant van de Eerste Edele in Zeeland, een sleutelpositie die hij